УДК 801.314.4

В. С. Данилич,
Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ

ФЕНОМЕН МОРАЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ ЗА ПАМ'ЯТКАМИ ЕПОХИ СТАНОВЛЕННЯ ІСПАНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ (АСПЕКТИ СУЧАСНОГО ПЕРЕКЛАДУ)

У статті розглядаються питання моральності й моралі за пам'ятками мови та літератури епохи ранньої середньовічної Іспанії в аспекті сучасного перекладу.
Ключові слова: *мораль, християнська етика, середньовіччя, віра, релігія.*

В статье рассматриваются вопросы моральности и морали по памятникам языка и литературы эпохи ранней средневековой Испании в аспекте современного перевода.
Ключевые слова: *мораль, христианская этика, средневековье, вера, религия.*

The aspects of the morality and moral in language and literature of the Early Middle Age Ibero-Romany Epoch are depicted through the prism of modern translation.
Key words: *morality, Christian ethics, Middle Ages, faith, religion.*

Серед форм суспільної свідомості мораль посідає особливе місце в культурі людства. Історично вона – один з найдавніших чинників соціальної регуляції, яка спрямована на гармонізацію дій індивідів, що складають певну спільноту. Без такого узгодження неможливі спільна цілеспрямована діяльність і співіснування людей. Більшість філософів Середньовіччя пояснювало походження моральності в чомусь надприродному, навіяному людині з неба. Погляди Платона складали сутність цих вчень. Для Платона, як і для Сократа, дійсно рушійну силу всього морального представляло знання добра. Але це знання не уявлялося Платонові як отримане ззовні, з неба. Християнство підсилило в етиці ідеал самопожертви для блага своїх братів. Втіливши цей ідеал в образі людини-Христа, християнство, подібно до буддизму, дало людині високий урок моральності. Послідовники цього вчення згодом стали проповідувати, що чесноти тих, хто прагне в житті втілити цей ідеал, – зовсім не людського походження. «Світ у злі лежить», – стверджували вони на противагу мислителям Стародавньої Греції. Ідеологи церкви проголошували, що людина настільки аморальне створіння і світ настільки перебуває під владою злої сили, що Творець світу повинен був послати на землю свого сина, щоб указати людям шлях до добра і його болісною смертю спокутувати гріхи людства.

У фольклорі, прислів'ях, приказках фіксуються власне моральні судження – схвалення одних учинків, осуд інших, спонукання до добра, розуміння, прощення. Безперечно, що в історії суспільної думки чимало творів, що мають метою дати більш-менш аргументований корпус правил поведінки, кодекс честі, моралі, взаєморозуміння, чим по суті зумовлюється й актуальність проведеного дослідження феномену моральності людини за пам'ятками епохи становлення іспанської мови та літератури з позицій проблем сучасної перекладознавчої науки.

Християнська етика, представлена в текстах середньовічних пам'яток іспанської літератури, багато в чому увібрала в себе культ Бога, культ святих. При цьому, мається на увазі етика в широкому смислі – не стільки позитивні чи негативні настанови християнської релігії, скільки уявлення про справи і діяння людей, про мотиви вчинків людини, систему цінностей та моральні ідеали суспільства, у якому панує одна впливова на життя людей віра у божество. Будучи породженням суспільного життя, мораль несе в собі його чесноти та його недоліки або виправдовує наявний лад, або засуджує його, захищаючи певні духовні цінності і розвінчуючи інші. В будь-якому суспільстві (точніше, у будь-якій культурі) існує деяка згода, своєрідний консенсус щодо того, що вважати мораллю.

В іспанській мові семантика концепту «моральність» як системи норм і принципів суспільної поведінки представлена передусім лексемою *moral*, поява якої датована 1330 роком [1, с. 394]. Походить вона від латинського етимону *mōrālis* «моральний, етичний», пов'язаного з іменником *mōs* (родов. в. *mōris* < *mōses*) «звичай; воля; властивість, внутрішня природа; закон, правило, розпорядження, припис; (мн.) характер, спосіб життя, поведінка; (найчастіше – мн.) свавілля, упертість; мода».

Семантична парадигма пізніших латинських утворень в іспанській мові XV–XVIII століть, що зближуються з давнішим іспанським moral (XIV ст.), продовжує за своїми базовими компонентами, як і в інших романських й германських мовах, семантику латинського прикметника *mōrālis* (I-II ст. до н.е.), генетично пов'язаного з іменником *mōris*, що виводиться від гіпотетичного **mōses*, родового відмінка від іменника mōs з його більш складною семантичною структурою на позначення різних етичних рівнів й різних моральних компонентів суспільної свідомості у координатах: *звичай, воля, властивість, внутрішня природа – закон, правило, поведінка*.

Саме такий широкий значеннєвий діапазон демонструють в іспанській мові XV–XVIII століть, зокрема, утворення типу moralidad (1413 р.) «моральність, мораль; моральні якості; мораль»; *moralizar* (1438 р.) «проповідувати (читати) мораль; повчати; моралізувати; міркувати про мораль (моральність)»; *moraleja* (середина XVII ст.) «мораль; мораль (байки, казки і т.п.)»; *moralista* (1708 р.) «моралість, моралістка»; *amoral* (кінець XVIII ст.) «аморальний»; *amoralidad* (кінець XVIII ст.) «аморальність».

З давніх давен у науковій етичній літературі відомі поняття «моральна свідомість», з одного боку, і «моральна поведінка» – з іншого. Вони адекватно і повно виражають два аспекти в духовно-практичній єдності моралі: свідомість і поведінка. У християнській культурній традиції образ моралі задавався десятисловієм Мойсея, а ще більше суворо-категоричними етичними нормами-вимогами Нагорної проповіді Ісуса Христа. Етичний консенсус суспільства може мінятися чи видозмінюватися. Можливості критики досить значні з позицій самої моралі, освяченої церквою. Християнський богослов і письменник з Карфагена Квінт Септімій Флоренс Тертулліан (Quintus Septimius Florens Tertullianus, до 160 – бл. 220 р.р. н.е.) цілком відверто протиставляв християнство здоровому людському розуму. «Син божий був розп'ятий; не соромимося цього, тому що це ганебно; син божий помер, – цілком віримо цьому, тому що це безглуздо. І похований воскрес; це вірно, тому що це неможливо». Девізом Тертулліана було: «Вірую, тому що безглуздо» [2, с. 43–44]. Не вимагає, очевидно, особливих доказів положення про те, що в середньовічну епоху ідея Бога мала етичне значення і життєву цінність.

Люди Середньовіччя, що жили в релігійному світі, точкою відліку у своїй картині світу мали, звичайно, Божественну сутність. Навіть якщо вони погано уявляли собі, що таке християнський Бог, їхні уявлення про світ були пов'язані з релігійними ідеями й образами. Для середньовічної людини, хто, крім Бога, міг створити землю, небо, зірки, місяць, сонце, людину, допомагати їй і правити світом? Хто, крім Бога, міг створити чудо, подарувати життя, дати силу, створити

© В. С. Данилич, 2015

гармонію і красу природи? Релігійна свідомість міцно об'єднала поняття Бога з поняттям моральності, моралі. «Будь-яка релігія, – зауважує В. фон Гумбольдт, – (я говорю тут про релігію в тій мірі, у якій вона пов'язана з моральністю і щастям людей і, отже, перейшла в почуття, а не про дійсне чи уявне пізнання розумом якоїсь релігійної істини – адже проникнення в істину не залежить від бажання чи жагучого прагнення будь-кого, – і не про релігію, якій додає непорушність одкровення, тому що й історично сформована віра не повинна бути підпорядкована такого роду впливу), будь-яка релігія, повторюю, заснована на душевній потребі» [3, с. 64].

Сьогодні важко сказати, на якій стадії історії людського суспільства розвилася ця потреба. У всякому разі, відповідна властивість людської психіки, що відбиває потребу в деякій «вірі», у тому числі релігійної, ускладнювалася і закріплювалася в процесі біосоціальної еволюції. Якимось чином чітко уявити собі реальну систему моральних відносин, моральні уявлення людей, які сама культурна своєрідність епохи розглядає як достоїнство, утверджує цінність моральних принципів як цінність, допомагає вивчення пам'яток Європейського Середньовіччя, зокрема, пам'яток періоду становлення національної мови і національної літератури континентальної Іспанії. Тут саме мова літературних пам'яток містить свідчення про своєрідність феноменів моралі, понять добра, обов'язку, правильного, ідеалу, про культивовані християнською церквою моральні чесноти.

Ясно, що без елемента релігійності іспанський середньовічний епос, який особливо малює нам боротьбу християн з мусульманами, не міг обійтися. Але це не палка войовнича релігійність «Пісні про Роланда», повна містичних устремлінь, а спокійна, звична, віра, яка вросла в побут, що не має нічого спільного з фанатизмом та екзальтацією. Цьому умонастрою далека також усяка метафізична, богословська думка, як далека споглядальність: у ній переважає моральне і побутове начало, як вираження морального і побутового укладу життя, прийнятого зі спокійною довірою, без заглибленого міркування.

Життя не створює таких моральних ситуацій, що цілком повторювали б одна іншу. Але зрозуміти, яке місце посідає християнська етика у ряду діючих у суспільстві в епоху Реконкісти мотивів і спонукань, як видно, можна, якщо співвіднести релігійну настроєність середньовічної людини з потребами її душі. Звучать від душі, велично і зворушливо слова молитви Хімени – дружини вигнаного з Кастилії Ратоборця Сіда. В обителі святого Петра у головного вівтаря просить вона Творця від зла уберегти її чоловіка *«que a mio Çid el Campeador que Dios le curiás de male»: «Ya señor glorioso, padre que en çielo estase, /«fezist çielo e tierra, el terçero el mare; /«fezist estrellas e luna y el sol pora escalentare* [6, s. 329–332]. «О господи преславний, отець на небесах! / Ти створив небо і землю і з ними морську гладь, / Ти створив зірки і сонце, і місяць, щоб блищали».

Наведений уривок при всій стислості змісту глибоко характеризує засвідчену всією християнською традицією віру в найвищу досконалість в образі божества. Відзначимо використання анонімним поетом біблійного мотиву про створення світу велінням недоступного людському оку Бога. Головна думка молитви Хімени розкриває сподівання середньовічної людини на милість Бога, якого почитають, люблять, якому вірять усією душею: *«Tú eres rey de los reyes, / e de todel mundo padre, /«a ti adoro e credo de toda voluntad, /«e ruego a san Peydro que me ayude a rogar /«por mi Çid el Campeador, que Dios le curie de mal* [6, s. 361–364]. «Ти – отець усього всесвіту, над царями ти цар, / З молитвою і вірою припадаю до твоїх ніг, / І апостола молю я, щоб вторив моїм благанням: / Щоб Сіда Кампеадора зберіг ти від зла».

З девізом віри пов'язуються уявлення людини про честь і ганьбу, про пристойне і непристойне, добро і зло тощо, і цей девіз є її силою. Віра «у глибині душі», «від усього серця» неминуча там, де сприйнятий найвищий ідеал моральної досконалості, тому все добре від Бога, а недобре – від людей: *Sospiró mio Çid, ca mucho avié grandes cuidados. / Fabló mio Çid bien e tan mesurado: / «grado a tí, señor padre, que estás en alto! / «Esto me an buolto mios enemigos malos»* [6, s. 6–9]. «Зітхнув мій Сід від великого суму. / Мовив мій Сід розумними словами: / ″Господи-отче, у небесах тобі слава! / От що учинили лихі супостати″».

Вигук *Grado a tí, señor padre, que estás en alto!* у вустах легендарного героя набуває особливої ваги, коли наклеп узяв верх. Сприймає Сід «королівський гнів», як сприйняв би на його місці всякий інший відданий васал, що *de los sos ojos tan fuertemientre llorando* «обливаючись сльозами від великого суму», вірив у своє повернення на Батьківщину з ще більшою пошаною: *Meçió mio Çid los ombros y engrameó la tiesta: / «albricia, Alvar Fáñez, ca echados somos de tierra! /«mas a grand ondra tornaremos a Castiella»* [6, s. 13–15]. «Знизнув мій Сід плечима, голову підняв відважно: / «Поздоровляю, Альвар Фаньес! Вигнанець тепер я (дослівно: вигнанці ми з землі). / Але повернемося ми до Кастилії ще з більшою пошаною»».

Моральний аспект «королівського гніву» по-своєму оцінюється анонімним хугларом. Несправедливість короля до вірного васала виражена вустами городян: *Mio Çid Roy Díaz, por Burgos entróve,* / *En sue conpaña sessaenta pendones;* / *exien lo veer mugieres e varones,* / *burgeses e burgesas, por la finiestras sone,* / *plorando de los ojos, tanto avien el dolore.* / *De las sus bocas todos dizían una razóne: /«Dios, qué buen vassallo, si oviesse buen señore!»* [6, s. 15b–20]. «Мій Сід Руй Діас під Бургос підходить, / А з ним шість десятків вершників добірних; / Вийшли глянути і чоловіки і дружини, / Городяни, городянки обліпили вікна, / Плачуть безутішно від великого горя, / І на вустах усюди таке в них слово: / «Боже, який добрий васал, якби сеньйор у нього був добрим!»».

Останній рядок не вимагає спеціальних методів декодування ні протиставлення одна одній ознак «гарний» / «поганий»: *vassallo / señore*, ні смислу оцінки «позитивний» / «негативний». Такого роду оцінки мали на увазі насамперед фактор справедливості стосовно людини, втягнутої в ті чи інші соціальні відносини. Цікаво, що в цьому ранньому творі як основні виступають ті ж загальнолюдські цінності, які залишаються важливими й у сучасному суспільстві: трепетне ставлення, шанування, милосердя, повага, доброта, справедливість тощо. Одним словом, вивчення тематичної розмаїтості старих текстів дозволяє нам зробити висновок про те, що дані поняття і цінності позачасові, універсальні і неминущі.

Спираючись на відому представникам середньовічного соціуму картину ситуацій, «загальний фонд знань», на поняття норми оцінки й оцінних стереотипів, поет підносить доброго васала *buen vassallo*, тобто Сіда, над своїм сеньйором, «будь він добрим» *si oviesse buen señore*! З етичних міркувань ім'я короля не названо.

Пор. фрагмент із романсової поезії – розповсюдженої з XV століття форми іспанського поетичного фольклору «Del rey Alfonso se queja», де дії короля мають більш точне визначення: *Del rey Alfonso se queja* / *ese buen Cid castellano* / *por la injusta paga y premio* / *que a sus servicios ha dado.* «Скаржиться на короля Альфонса / цей добрий Сід-кастилець, / на несправедливість / за вірну службу його». – *No te llamo, Rey, injusto* / *porque al fin soy tu vasallo,* / *ni porque me desterraste* / *de tu reyno y mi condado*, / *sólo porque me perdí* / *en hacer tu gusto y grado* (7:118). «– Я не називаю тебе, Королю, несправедливим, / тому що я твій вірний васал, / і не через те, що мене ти вигнав / зі свого королівства і мого графства, / лише тому, що втратив я можливість / тобі догоджати і служити».

Розроблені в таких літописних романсах (*romances noticieros*) епізоди були пов'язані головним чином з Реконкістою, тобто з відвоюванням іспанцями своїх земель у маврів, що їх захопили. Пристосовані до настрою слухачів, романси зміню-

валися в залежності від місця і часу не лише в подробицях, але й в ідеологічному своєму забарвленні. Звичайно, подібні мотиви стародавніх героїчних поем і романсової поезії перетинають межі жанрів і літературних епох. Епічний матеріал продовжує і до наших днів жити в іспанському народі у формі усних переказів і епізодичних романсів, ліро-епічних творів за сюжетами стародавніх героїчних переказів. Романс використовується народом для актуалізації суспільних явищ, які мають одночасно певне моральне й естетичне значення і відповідно можуть бути об'єктом як моральної, так і естетичної оцінки.

Рядки наведеного вище романсового вірша, дійсно, звучать більш категорично, але, моральна оцінка тут не просто обмежується осудом короля, а переходить в осуд обставин і королівського оточення: *Esos falsos consejeros,* / *que te están aconsejado,* / *corderos en la apariencia* / *y lobos en los estragos* (ibid.). «Ці лицемірні радники, / що пораду тобі дають, / на вид ягнята, / а розоряють, як вовки».

Сучасний дослідник літератури Іспанії З. І. Плавскін звертає увагу на те, що в поемі християнсько-релігійні мотиви ніякої істотної ролі не відіграють. Боротьба з маврами осмислюється не як релігійна, а як загальнонаціональна і загальнонародна боротьба [4, с. 43]. Разом із тим, за принципом християнської етики, суворо дотриманому, опоетизований у поемі мотив відданості. У наведеному вище контексті апеляція до Бога у вустах людей – *Dios, que buen vassallo* – не що інше, як свідчення особливого роду благочестя, віри, що зовсім не має потреби в детальному роз'ясненні. Це розуміння важливе й актуальне у світлі сучасних уявлень про демократизацію образа народного героя і глибоко народний тон поеми.

Д.С.Ліхачов на прикладі «Слова о полку Ігоревім» підіймає проблему «ідеологічного фону» літературного твору, говорячи про наявність у кожному творі як би двох пластів. Один пласт цілком свідомих тверджень, думок, ідей, які автор прагне передати своїм читачам і в чому він намагається переконати їх. Це пласт активного впливу на читачів. Другий пласт – іншого характеру активності: він як би домислюваний. Автор вважає його само собою зрозумілим і загальним для нього і для читачів. Цей другий пласт в основному пасивний. Він починає активно діяти і впливати на читача лише тоді, коли твір переходить в іншу епоху, до інших читачів, де цей пласт новий і незвичайний. Цей другий пласт можна було б назвати «ідеологічним фоном» [5, с. 31].

Що стосується твору, який у даному дослідженні є головним ілюстративним джерелом, то нам видається, що в «Поемі про мого Сіда» до складу «світоглядного фону» належить релігійна налаштованість людини. Це ми можемо простежити в деталях. Явно християнський характер має звичай хреститися, побачивши церкву, собор, монастир; добром відповісти на добро (і на зло). Тут особливо характерна думка Сіда в мить найвищої напруги його почуттів, передана, однак, автором і ним же організована: *La cara del cavallo tornó a Santa María,* / *alçó su mano diestra, la cara se santigua: /«A tí lo gradesco, Dios, que çielo e tierra guías;* / *«válanme tus vertudes, gloriosa santa María! /«D'aquí quito Castiella, pues que el rey he en ira;* / *«non sé si entraré y más en todos los mios días.* / *«Vuestra vertud me vala, Gloriosa, en mi exida /«e me ayude e me acorra de noch e de día! /«Si vos assí lo fiziéredes e la ventura me fore complida /«mando al vuestro altar buenas donas e ricas; /«esto he yo en debdo que faga i cantar mill missas»* [6, с. 215–225]. «Обернувся до церкви святої Марії. / Підняв праву руку і чоло перехрестив він: / І «Слава тобі, боже, землі і неба володар! / Приснодіва Марія, так допоможе мені твоя сила! / Прогнівав я короля, іду з Кастильї. / Не знаю, чи повернуся в дні свого життя. / О пресвята! На вигнанні да допоможе мені твоя сила, / Будь мені вночі і вдень спасінням і захистом! / Ти мені щастя дай, почуй мою молитву, / Я ж обдарую твій вівтар багато, рясно; / І тисячу обідень одслужу до єдиної».

Віра виявляється сильнішою від тих соціальних умовностей, яким герой змушений поступитися. Перед читачем – змістове зображення внутрішнього світу віруючої людини, її почуттів, що йдуть «від душі». У цьому фрагменті усе витримано в дусі християнської етики. У центрі уваги поета не носій віри, а об'єкт шанування *Dios, santa María*, чиї милосердя і допомога існують для поета, Сіда, читача. Тому вшанування Бога, як ніщо інше, вказує на добрий хід і результат подій, супроводжує славу й пошану: *Vio a los sos commos van allegando: / «Grado a Dios, aquel que está en alto, / «quando tal batalla avemos arrancado»* (ibid., 791-793). «Побачив він своїх, що повернулися з набігу: / «Слава Богу, тому, хто царює в небі, / Що в такій битві нам дісталась перемога!»». Пор.: *alégrasle el coraçón e tornós a sonrrisar: / «Grado a Dios, Minaya, e a santa María madre / «Con más pocos ixiemos de la casa de Bivar. / «Agora avemos riquiza, más avremos adelant* (ibid., 1266-1269). «Посміхнувся мій Сід, так душа його рада: / «Слава Богу, о Мінайя, і святій Марії-богоматері! / Менше нас пішло з біварського замку. / Тепер ми багаті, а будемо ще багатшими»». Радість героя зрозуміла, а за успіхи вдячний він Богу і святій Марії.

Християнське пояснення має і відданість васала своєму королю. Не важко переконатися в тому, що для середньовічної людини закон християнської любові і смиренності в традиційному релігійному дусі є підставою соціальних відносин. Справді, лише з погляду вірного васала можна було в такій категоричній формі стверджувати: *Yal creçe la barba e vale allongando;* / *ca dixera mio Çid de la su boca atanto: / «por amor del rey Alffonsso, que de tierra me a echado» / nin entrarié en ella tigera, ni un pelo non avrié tajado, / e que fablassen desto moros e cristianos* (ibid., 1238–1241). «Росте, подовжується його борода; / Адже недарма сказав мій Сід де Бівар: / «З любові до короля, що нас вигнав, / Не увійду я до цирюльні, не зріжу жодного волоска, / І нехай про це говорять у маврів і християн»».

Парадоксальність такого твердження очевидна зі зіткнення несумісних уявлень-понять: любов (*por amor del rey Alffonsso*), вигнання (*que de tierra me a echado*), душевний біль, сум (*nin entrarié en ella tigera, ni un pelo non avrié tajado*). У середньовічній християнській і мусульманській літературі можна зустріти численні приклади клятв не стригти волосся, бороду, а часом і нігті, доки не буде виконано задумане. Не змінює своїй клятві вірний васал, не зневажає «бородою славний» і поняттям любові до свого короля, що відповідає ідеалові того часу і широким поняттям моральності.

З іншого боку, «значеннєвий вузол» – любов, вигнання, біль (борода і волосся відпускаються в знак горя) – має абсолютно виразну орієнтацію не стільки на внутрішній хід думки героя, що виявляється в діях і вчинках цілком усвідомлено, скільки на позицію автора, який, створюючи наче малу модель світу васальних відносин, християнської етики, також цілком усвідомлено визначає композицію і читацьке емоційне сприйняття тексту, емоційне сприйняття образу легендарного героя.

Наші спостереження дозволяють стверджувати, що людина, відбиваючи у своїй свідомості навколишній світ, певною мірою його творить і перетворює, але ця творчість не усуває ні відтворювальної здатності розуму людини, ні примату дійсності в процесі відображення. Особливістю поетики початкового етапу становлення національної мови і національної літератури Іспанії є те, що мовний матеріал підкоряється загальному завданню побудови образу і несе в собі щось дійсно важливе в філософсько-естетичному й етичному аспектах. Перспективним у цьому зв'язку є питання про значення для розвитку і функціонування мови, зокрема, тієї літературної спадщини, духовні вектори якої зорієнтовано у координатах історичної діади *сучасність – майбутнє*, що сприятиме відтворенню специфіки перекладу літературного твору певної історичної епохи.

Література:

1. Corominas J. Breve deccionario etimológico de la lengua castellana / Joan Corominas. – Madrid : Gredos, 1961. – 610 p.
2. Григорьян М. М. Курс лекций по истории атеизма: Учеб. пособ. – 2-е изд., доп. / М. М. Григорьян. – М. : Мысль, 1974. – 309 с.
3. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 450 с.
4. Плавскин З. И. Литература Испании IX-XV векав / Захарий Исаакович Плавскин. – М. : Высшая школа, 1986. – 176 с. 5. Лихачёв Д. С. «Идеологический фон» літературного произведения (на материале «Слова о полку Ігореве» / Д. С. Лихачев // Литература. Язык. Культура. – М. : Наука, 1986. – С. 31–34.

Джерела ілюстративного матеріалу:

6. Poema de mio Cid. – 6-a ed. corregida y notas por Ramón Menéndez Pidal de la Real Academia Española. – Madrid : Espasa-Calpe, S.A., 1951. – 299 p.
7. Anónimo. El romancero del Cid. Bernardo del Carpio – Madrid : Emiliano Escolar Editor, 1975. – 263 p.